

Drach O. O. Work of the Committee on Women's Education in the Russian Empire in 1880s as a definition of direction of development of high school.

The article highlights the work of the Committee on Women's Education in the Russian Empire in 1880s. The main attention is paid to the study of process of how the bureaucrats and teachers identified further vectors of development of women's high school.

О. М. Жук

**ПОДІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ
БОРОТЬБИ СЕРЕДИНИ — ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.
ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОСЕЛЕНСЬКУ СТРУКТУРУ
УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ**

Ключові слова: війна, боротьба, козаки, татари, турки, поляки, міста, села.

Ключевые слова: война, борьба, казаки, татары, турки, поляки, города, села.

Key words: war, struggle, Cossacks, Tatars, Turks, Poles, towns, villages.

Сучасний розвиток та розташування поселень, формування спільних та відмінних рис значною мірою зумовлені їх генезисом, особливостями виникнення та функціонування в різні історичні періоди. З огляду на це актуальним є дослідження впливу подій національно-визвольної боротьби середини — другої половини XVII ст. на зміну поселенської структури українських земель.

Історію колонізації українських земель в складі Речі Посполитої та Московської держави висвітлювали відомі історики минулого й сучасності: М. Грушевський [1; 2], Н. Полонська-Василенко [3], П. Лаврів [4], Н. Яковенко [5] та ін. Всебічно досліджено період національно-визвольної революції 1648–1676 років В. Смолієм та В. Степанковим [6; 7].

Завданням даної статті є проаналізувати події національно-визвольної боротьби середини — другої половини XVII ст. в розрізі їх впливу на поселенську структуру українських земель.

Сукупність політичних, соціальних та національно-релігійних суперечностей між українською посполитою масою та

польським панством, між козаками та польською шляхтою, а також особиста образа Б. Хмельницького спричинили на українських землях вибух народного гніву в 1648 році. Саме війною Богдана Хмельницького називали її сучасники [8, с. 45], а М. Грушевський називає її просто Хмельниччиною [1, с. 3]. Повстанням, що перетворилося на революцію, називає його Н. Полонська-Василенко [3, с. 16]. І, на кінець, роль Козацької революції відводить цьому повстанню сучасний історик Н. Яковенко [5, с. 313], національно-визвольною революцією визначають період 1648–1676 рр. сучасні дослідники В. Смолій та В. Степанков [7].

Союзниками українського козацького війська в боротьбі з поляками, за угодою із Хмельницьким, стала орда Тугай-бея із Кримського ханства, а після розгромних перемог над поляками під Жовтими Водами і Корсунем на боротьбу піднявся весь український народ. Розпочалося масове покозачення селян і міщан та створення нових козацьких полків. До того ж на початку війни помер король Владислав IV, що ще більше посіяло паніку в магнатсько-шляхетському середовищі Речі Посполитої. Поляки та євреї тікали з України до Польщі, а хто не встиг чи не хотів тікати, той гинув у полум'ї козацької війни. Як пише літописець, «...і якщо де-небудь знайшлася шляхта, слуги замкові, євреї і уряди міські — усіх вбивали, не шкодуючи ні жінок, ні їх дітей, маєтки грабували, костели спалювали, руйнували, ксьондзів вбивали, будинки і замки шляхетські та будинки єврейські руйнували, не залишаючи жодного цілого» [8, с. 52].

Тож ця війна, крім визволення від гнобителів, як і всі інші війни, несла смерть і розруху в українські поселення. По обидві сторони Дніпра і аж до Дністра не лишилося жодного поляка і єврея, які визискували й пригнічували український народ, а разом з тим були спустошені шляхетські замки, села й міста. Козаки здобули Збараж, Вишневець, Броди та багато інших міст і містечок на своєму шляху. Їх військо підійшло до Львова, міщани якого заплатили викуп козакам і вбереглися від розорення міста, а далі розійшлося до Замостя й спустошувало Польщу і Волинь. В повстанні на західноукраїнських землях взяло участь 50 тисяч осіб, які зруйнували 400 шляхетських дворів, 30 замків і фортець. Орда грабувала й набирала ясир, а

козаки руйнували панські маєтки, бо, як знову ж підкреслює літописець, «...не було милосердя між народом людським». Безперечно, це була велика трагедія, що було характерним для подібних руйнівних акцій з боку військових підрозділів стосовно населення своєї ж нації для всіх громадянських воєн, повстань і революцій, що відбувалися на той час у Європі [8, с. 53; 6, с. 114–115].

Проте вже після переможної Зборівської битви в серпні 1649 року і підписання Зборівської угоди між Польщею і Україною, козацька Україна отримувала державну автономію в складі колишніх польських Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств. За адміністративно-територіальним устроєм вона поділялася на території наступних полків: Брацлавського, Кальницького, Уманського, Білоцерківського, Корсунського, Київського, Переяславського, Канівського, Черкаського, Чигиринського, Кропивнянського, Чернігівського, Ніжинського, Прилуцького, Миргородського і Полтавського з адміністративними центрами в однойменних містах. Крім полкових, на кожній полковій території існували близько десяти сотенних міст, а також сотні сіл і козацьких хуторів. Водночас одержана автономія дозволяла українському уряду продовжити боротьбу за реалізацію державної ідеї [6, с. 95, 140].

В наступні роки при відступі українських козацьких полків із зайнятих територій вже польське шляхетське військо перетворювало південно-східну Волинь і міста Східного Поділля в руїни й згарища. За підрахунками вчених лише на Волині було зруйновано понад 620 міст, містечок і великих сіл. Повністю знищеними виявилися понад 100 міст і містечок Правобережжя [6, с. 172].

Тривала війна, татарські напади, загальна мобілізація, неврожай, хвороби й епідемії, занепад міст і знищення рудень та інших промислових закладів — все це руйнувало господарство України. Війни лягали важким тягарем на плечі простого народу, неодноразово збільшувалися податки, зокрема на утримання війська. Внаслідок цього населення України частково переселялося на східні й південно-східні землі Слобожанщини [3, с. 21]. Багато міст перестає існувати, міське населення зменшується на 60–70 %, частина колишніх міст і містечок перетворилась на села [9, с. 72].

За ініціативою гетьмана Б. Хмельницького був підготовлений і у березні 1654 року підписаний договір із Московською державою. Цей мілітарний союз двох держав спрямовувався проти Польщі та мав деякі риси протекторату Росії. Після нього Москва проголосила війну Польщі. Після укладення договору з Московією основним завданням політики українського уряду було досягнення соборності України в межах національної держави. Влітку цього ж року московське військо за підтримки козацьких полків, очолюваних наказним гетьманом Золотаренком, вирушило українсько-білоруським Поліссям на Польщу. Однак Переяславсько-Московський договір і розпочаті спільні дії України й Московії викликали союз між Кримом і Польщею. Восени 1654 р. польсько-татарські війська зруйнували й обернули в пустелю Поділля та Брацлавщину, що спричинило нові відходи українського населення та його переселення на Слобожанщину [3, с. 29–30]. Впродовж січня-лютого наступного року польсько-кримські війська повністю зруйнували 50 міст на Брацлавщині, а на території між Південним Бугом і Дністром стали попелом 270 українських міст і сіл [6, с. 190].

У 1656 році Москва за запропоновану польську корону після смерті бездітного короля Яна Казимира підписує у Вільно сепаратну угоду вже з Польщею. Зібрані в жовтні цього ж року на раду в Чигирині всі козацькі полковники й старшини присягають спільно боронити державу Україну. Разом з тим Хмельницький докладає активних зусиль для створення коаліції зі Швецією, Семиграддям, Молдавією та ін. Однак влітку 1657 року фундатор і будівничий Української Козацької Держави гетьман Богдан Хмельницький помирає [3, с. 31–35].

Після смерті Б. Хмельницького починається період козацьких міжусобиць між гетьманами і претендентами на гетьманство, до яких залучалися війська іноземних держав. Цей період відомий в історії України як Руїна. Гетьманську булаву після смерті батька спочатку перейняв Юрій Хмельницький, але через рік сам від неї відмовився. 26 серпня 1657 року в Корсуні Генеральна Рада за участю козаків, міщан, духовенства та іноземних послів від Швеції, Польщі, Семиграддя, Австрії, Туреччини, Криму, Молдавії і Валахії підтвердила обрання гетьманом Генерального писаря Війська Запорозького Івана Виговського. Проте полтавський полковник Пушкар із

кошовим отаманом Барабашем підняли повстання проти Виговського, якого вважали ставлеником Польщі. Під час повстання з обох сторін разом загинуло до 50 тис. людей, а також були вщент зруйновані Полтава і Гадяч та ще декілька інших міст, містечок і хуторів. Надалі підписаний Виговським Гадяцький договір з Польщею викликав війну з Росією. І хоча Виговський розбив московське військо під Конотопом, прибічники Москви підняли козацьке повстання, і він у 1659 році змушений був зректися булави. Гетьманом знову обрали Юрія Хмельницького. Наступного року московські війська разом з українським козацьким військом виступили на Правобережжя проти Польщі. Під Чудновом на Волині поляки розбили російсько-українські війська. Юрій підписав із Польщею Слободищенський трактат. Україну було поділено на дві частини: Лівобережна залишалася під владою Москви, а Правобережна стала автономною частиною Польщі [3, с. 37–41; 2, с. 238–240].

Від Юрія Хмельницького булава гетьмана Правобережної України перейшла до Павла Тетері, який разом із поляками й татарами зробив спробу завоювати Лівобережну Україну. Союзне військо, руйнуючи на своєму шляху хутори й села, міста й містечки, підійшло до Глухова і, не змігши його взяти, повернулося на Правобережжя. Надалі Тетеря був розбитий повсталими козаками, позбувся гетьманства і втік до Польщі.

У тому ж 1663 році на Лівобережжі в ході такої ж міжусобної боротьби гетьманом обрали запорізького кошового отамана Івана Брюховецького. Він зрікся прав України на користь Москви, що призвело до збільшення чисельності російських залог і спрямування всіх податків із України до Москви. На Україну прибули московські урядовці й почали перепис населення для обкладання його податками. Разом з тим у 1667 році Росія уклала з Польщею Андрусівський договір, за яким Правобережна Україна переходила до Польщі, а Лівобережна — до Москви. Проте незадоволене українське козацтво по обидва боки Дніпра не захотіло визнавати зверхності Росії й Польщі та звернуло свої погляди до Туреччини й Кримського ханства. На умовах спільності дій у 1668 році відбулося короткочасне об'єднання Лівобережжя і Правобережжя під булавою правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Він ставив перед собою мету об'єднання України і звільнення її з під влади росіян та

поляків. А для її досягнення вважав за необхідне спертися на союз із Кримом і Туреччиною, оскільки остання обіцяла визнання незалежності України. П. Дорошенко мусив триматися за татар через брак власних сил для боротьби за незалежність, у першу чергу, від поляків.

Надалі проти Дорошенка виступили запорожці, висунувши свого претендента на гетьмана, а поляки затвердили гетьманом Правобережної України уманського полковника Михайла Ханенка. Під час впертої війни з супротивниками й поляками, яка тривала упродовж 1668–1672 років, Дорошенко закликав на Україну турецьке військо [3, с. 41–44].

В умовах жорстокої козацької боротьби із залученням військ Росії, Польщі, Туреччини, Криму, Молдавії і Валахії, шляхта Правобережної України з Київського, Чернігівського, Волинського, Брацлавського і Подільського воєводств, щоб зберегти свої маєтки, намагалася навести лад у Речі Посполитій шляхом порозуміння з козацькою старшиною і встановлення довірливих відносин із королем, проти посилення влади якого вона час від часу виступала. Її активність особливо проявилася на станових політичних з'їздах — сеймиках. Збираючись на них в повітових містах, шляхтичі обговорювали проблемні питання внутрішнього життя, окреслювали шляхи їх вирішення і давали відповідні інструкції та постанови своїм депутатам на загальнодержавний сейм. При цьому шляхта Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств покинула свої неспокійні маєтки у власних воєводствах і змушена була проживати на Волині й збиратися на свої сеймики в повітовому місті Володимирі. Постанови її сеймиків та інструкції послам вписувалися у Володимирські гродські книги. Шляхта Подільського воєводства спочатку збиралася в Галичі, а потім у Львові [10, с. IV–V]. Чисельна волинська шляхта в пошуках причин за нападу Речі Посполитої та способів їх подолання збиралася на сеймики у Луцьку.

На з'їзді світських і духовних шляхтичів Волині 30 вересня 1667 року було намічено заходи щодо спорудження фортифікацій і організації оборони Луцька. Для керівництва заходами було обрано губернатора Луцька з наданням йому найвищих повноважень й підпорядкуванням його юрисдикції не лише шляхти, а й всіх міщан. У цей же час приймається рішення

про знесення збудованих на валах і ровах житлових будинків міщан. До реставрації старих і спорудження нових оборонних валів залучалися міські ремісники й королівські жовніри. На фортифікаційні потреби передавалися кошти з чопового податку та власні кошти, зібрані шляхтою. У місті вводився військовий суд, фактично воно було переведено у військовий стан. До початку зими Луцьк обнесли оборонними валами, а також в ньому відремонтували королівський замок, тобто місто було перетворене в місто-фортецю [11, с. 123–124].

У дебатах на воєводських сеймиках у Луцьку також обговорювалися питання про збитки й спустошення від жовнірських постоїв і плату військових податків. Відзначалося, що в такий небезпечний час шляхта Волинського воєводства, вже пограничного від татарських орд, не може проживати в своїх маєтках і мусить, шукаючи захисту, тулитися до фортець. При цьому, в краї не був реставрований і підготовлений до оборони жодний із замків, окрім Луцького. Отож, даючи настанови своїм послам на загальнодержавний сейм, волинська шляхта вимагала відповідних урядових розпоряджень щодо проведення фортифікаційних робіт (таким же способом, як і в Луцьку) повітовою шляхтою міст Володимира й Кременця, старостою в Ковелі. Шляхта наполягала, щоб, крім відновлення фортифікацій, всі королівські міста за державний кошт були забезпечені гарматами й рушницями [10, с. 211–212].

У 1672 році турки зайняли Поділля і підписали в Бучачі мирний договір з поляками. Польща зреклася прав на Поділля, яке стало турецькою провінцією, та на козацьку Україну в правобережній її частині, що як самостійна держава перебувала під протекторатом Туреччини. Надалі турки осіли в Кам'янці і наводили свої порядки на окупованому Поділлі й частині Галичини з Чортковом. Вони перетворювали християнські храми в мечеті, грабували міста й села та забирали людей у полон. У Дорошенкову державу під протекторатом Туреччини увійшли зруйновані Брацлавщина й Київщина, звідки невдоволене турецько-татарськими погромами населення тікало на Запоріжжя, а також у російську Гетьманщину і на Слобожанщину [3, с. 44].

Татарсько-турецькі загони, спустошуючи міста і села, розійшлися Покуттям і Волиню, що належали Польщі. А біль-

ша частина турецько-козацького війська взяла в облогу Львів. Місто два тижні захищалося і заради збереження змушене було відкупитися від турків. Польський король Михайло Вишневецький запропонував турецькому султану Магомету IV мир, за яким Польща виплачувала Туреччині щорічну данину, а Кам'янець залишався під турками. Турецькі залоги були поставлені й в Меджибожі, Барі та інших містах. Тому цей невигідний для поляків мир був нетривалим. Боротьбу поляків проти турків підтримувала й Росія [12, с. 290–291; 8, с. 114].

В умовах нової війни поляків з турками на Правобережжі лівобережний гетьман Іван Самойлович, за підтримки московських військ, вирушив підкорювати правий берег Дніпра. Міжусобна боротьба між козацькими військами обох берегів Дніпра із залученням московських, польських і турецько-татарських військ спустошувала Україну. Турки й татари нищили міста й села на Правобережжі. В 1674 році турецьке військо взяло в облогу місто Ладизжин на Вінниччині. Міщани і п'ять тисяч козаків під командуванням полковника Мурашка відбили 11 приступів чисельної армії Оттоманської Порти під командуванням візира й самого султана. Надалі ладизжинські міщани, отримавши запевнення від турків і Дорошенка в збереженні їх життя, здалися й всі були порубані або забрані в неволю, а їх житла перетворені в попіл. Полковник Мурашко з козаками ще впродовж двох тижнів відбивався від ворогів у Ладизжинському замку, допоки всі не загинули. Далі турецьке військо пішло на Умань. Уманці теж не піддалися на умовляння турків про здачу міста і мужньо відбивали ворожі наступи. Коли ж турки через численні підкопи проникли в місто, вони билися з ними прямо на вулицях. Умань було спалено, а її населення вирізано. Український літописець із жахом описував злодіяння мусульман: «...жителів різних задніпровських міст і сіл відвозили в полон разом з жінками та малолітніми дітьми турки і татари; майно їх грабували; житла перетворювали в попіл. Мусульмани вчиняли не краще і з містами, що їм підкорилися: вони там брали данину з жителів синами і доньками. Залякані такими нелюдськими вчинками, малороси залишали житла свої, переправлялись через Дніпро і селились по ту сторону України» [12, с. 296–297].

Поляки, виступивши проти турків, у свою чергу, зруйнували Брацлавщину. Тисячі людей забрано в полон, хто міг — утік. Упродовж 1674–1675 років на лівий берег Дніпра, Волинь та Галичину переселилося майже повністю населення Брацлавського та Уманського полків. Практично цілком вилюдніла Наддніпрянина: її мешканці або виїхали самі, або їх примусово вивіз І. Самойлович. Останній наказав масово переселяти тутешніх жителів за Дніпро, щоб позбавити підтримки П. Дорошенка. Пізніше гетьман Іван Самойлович з ініціативи московських воевод доповнив цю акцію випаленням вцілілих населених пунктів правобережної подніпровської смуги. Метою було покласти край існуванню Канівського, Чигиринського і Корсунського полків. В історії України ці події отримали назву «великій згін» [5, с. 393].

«Україна оберталася в пустелю, засіяну людськими кістками, наповнену руїнами й згарищами», — так тогочасний стан Правобережжя описував український історик Дмитро Дорошенко. Гетьман же Дорошенко у 1676 році зрікся булави на користь лівобережного гетьмана Івана Самойловича, а сам відправився на почесне заслання в Росію [3, с. 45–46].

Туреччина, бажаючи не допустити об'єднання України під владою Самойловича, знову поставила гетьманом Юрія Хмельницького і продовжила братовбивчу війну. В 1677 році 90-тисячне турецьке військо взяло в облогу місто Чигирин. Однак після тритижневих штурмів на допомогу чигиринцям підійшли лівобережні полки Івана Самойловича з російським військом і турки змушені були відступити. Проте наступного року турецька армада знову виступила під Чигирин і оточила його. Шквальний обстріл замкової гори турецькими гарматами переривався лише в час турецьких атак на місто. Під фортечні укріплення було зроблено 25 підкопів з метою їх підризу вибухівкою. Коли на допомогу обложеним чигиринцям знову підійшло московсько-козацьке військо, то на цей раз вже захисники Чигирини разом з ним відступили, запаливши й підірвавши за собою дерев'яні будівлі й укріплення. У 1681 році Росія і Туреччина уклали в Бахчисараї перемир'я на 20 років, відповідно до якого українські землі між Дніпром і Південним Бугом (колишні володіння гетьмана Дорошенка) мали залишатися незаселеними. А в 1686 році Росія вже уклала Вічний

мир із Польщею, у якому було передбачено, щоб українські подніпровські правобережні землі між Києвом і Чигирином залишалися пустою [5, с. 395–397].

У той час, як на Правобережжі квітуча країна оберталася в пустку, на Лівобережжі, що перебувало під протекторатом Росії, життя проходило дещо інакше. За Глухівським договором Москви з Україною, підготовленим гетьманом Дем'яном Многогрішним, московські воеводи залишалися тільки в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі й Острі. Їх компетенція була звужена до командування московськими залогами, без права втручання у внутрішні козацькі справи й суд. Всі податки надходили до гетьманської скарбниці. Чисельність козацького війська встановлювалася до 30 тисяч осіб. Таким чином, автономна Гетьманщина Лівобережжя вже в 1669 році закінчила свій період Руїни. Політику Многогрішного продовжив Іван Самойлович, який упродовж 1672–1687 років гетьманування удосконалив органи державного управління, створивши Раду Старшин та інститут бунчукових товаришів замість загальної Козацької Ради, а також намагався об'єднати всі українські землі. Проте провал літнього військового походу на Крим московського війська під командуванням В. Голіцина був списаний на козацьке військо Самойловича, що підтримувало цей похід. Українського гетьмана було заслано до Сибіру, а замість нього обрано Івана Мазепу. Водночас відбувалося зближення Москви з Польщею, а за Вічним миром 1686 року Лівобережна Україна та Київ остаточно відійшли до Росії [3, с. 50–52].

Отже, події національно-визвольної боротьби в українських землях, що розгорнулася в середині — другій половині XVII ст., призвели до руйнування й занепаду переважної більшості міських і сільських поселень, втрати значної частини населення, а також нового переселення українців із Наддніпрянщини на Слобожанщину і навіть часткового його повернення на Волинь та Галичину.

Джерела та література

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси [Текст] : в 11-ти т. 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. — К. : Наук. думка, 1991. — (Пам'ятки іст. думки України). — Т. VIII: роки 1626–1650. Частина III. — К.: Наук. думка, 1995.

2. Грушевський М. С. Історія України-Руси [Текст] : в 11-ти т. 12 кн. / Михайло Сергійович Грушевський. — К. : Наук. думка, 1991-. — (Пам'ятки іст. думки України). — Т. X: роки 1657–1658. — К.: Наук. думка, 1998.
3. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. — 2-ге вид. — К.: Либідь, 1993. — Т. 1: До середини XVII століття. — 640 с.
4. Лаврів П. Історія Південно-Східної України / П. Лаврів. — К.: Українська видавнича спілка, 1996. — 208 с.
5. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України [Текст]. — 2-ге вид., перер. та розшир. / Наталя Яковенко. — К.: Критика, 2005. — 584 с.
6. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — 353 с.
7. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К.: Києво-могилянська академія, 2009. — 447 с.
8. Літопис Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971.
9. Петришин Г. До питання формування мережі міст України XIV–XIX ст. (У європейському контексті) // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. Ч. 2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / За ред. В. Тимофійенка. — К.: Українознавство, 1996. — С. 56–88.
10. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. — Ч. 2, Т. II: Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-западного края во второй половине XVII века. — К., 1888.
11. Троневиц П. Луцький замок. — Луцьк: КОГЕУС-ДІКСОН, 2003.
12. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства [Текст] / Д. Н. Бантыш-Каменский. — К.: Час, 1993. — 656 с.: іл. — (В опр). (Серія «Україна. Голоси історії»).

Анотації

Жук О. Н. События национально-освободительной борьбы середины — второй половины XVII в. и их влияние на поселенческую структуру украинских земель.

В статье рассматриваются события национально-освободительной революции середины — второй половины XVII в., их влияние на поселенческую структуру украинских земель. Сделан вывод, что отмеченные события привели к разрушению и упадку подавляющего большинства поселений, потери значительного количества населения, а также к новому переселению украинцев с Надднепрянщины на Слобожанщину и, даже, частичного их возвращению на Волынь и Галичину.